

Orta Asya'da Militan İşlamcı Hareketler ve Vahhabilik

Hüsnü Ezber BODUR*

ABSTRACT

The Militant Islamist Movements in Central Asia and Wahhabism. In this paper I want to discuss the impact of Wahhabism which is Central Arabian fundamentalist religious movement founded by Muhammad b. Abd al-Wahhab in 1744, on the radical militant islamist movements operating secretly in Central Asia. The Wahhabi Movement was partly introduced to Central Asia by way of Indian Wahhabi teachers and partly Central Asian pilgrims who are influenced from wahhabi teachings and especially the propagation of Saudia Arabian wahhabi teachers on Central Asia during and after indipendence of the Central Asian Turkic Republics. Boths communiastic-authoritarian structure of these radical groups and the teachings related to the terror prodused in these formations have been influential on the increase the number of religious terrorist-oriented people.

KEY WORDS: Wahhabism, Central Asia, Fundamentalist Islam, Religious Terror.

Eski Sovyetler Birliği'nin 1980'li yıllarda çatırdamaya başlamasıyla birlikte 1985'te Gorbachev tarafından ilan edilen ikiz glasnost ve perestroika politikaları başarılı olamamış, sonuçta bu birlik dağılmıştır. Kapalı kutuyu andıran SSCB'de uzun zamandır Doęu'dan kopuk biçimde yaşayan ve gelişmeyen bir gelişme olarak isimlendirilebileceğimiz bir süreçte varlığını sürdüren bir çok cumhuriyet ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda bağımsızlığına 1991 yılından itibaren kavuşan Orta Asya Türk Cumhuriyetleri de ulus-devletleşme sürecinde birçok yapısal ve kültürel problemlerle yüz yüze gelmişlerdir.

Sovyetlerin dağılım sürecinde siyasi faktörün ekonomik olana göre daha belirgin olduğu belirtilmektedir. Bağımsızlık sonrası ulus-devlet modeli yönünde bir politika benimseyen Türk Cumhuriyetleri de devlet desteği ile liberal-demokratik, sosyo-ekonomik reform girişimleri çok başarılı olamamış bilhassa orta sınıf aşırı derecede fakirleşmiştir. Böylece demokrasi ve liberal düşüncenin gelişmemesi, sosyal hayatta gözlenen marjinallikler, ruhsal çöküntü gibi olumsuzluklar, farklı cumhuriyetlerde değişik şekillerde tezahür etse de, bölge insanı üzerinde etkili olmuştur. Aslında Sovyet modelinin gelişmiş ülkelere göre bu cumhuriyetlerde yaşayan insanları sosyo-eko-

* Prof. Dr., Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

mik açıdan oldukça geri bir seviyede bırakması, bağımsızlık sonrası bu cumhuriyetlerde liberal politikaların her türlü sorunları çözeceği yönündeki beklentileri de artırmıştır.

Ulus-Devletleşme

Sovyetler Birliğinin dağılmasında önemli olan yapısal nedenler yanında, Sovyet zihniyetinin değişik topluluk, bölge ve cumhuriyetleri bir arada tutamaması Moskova'dan bağımsızlık elde etme yönündeki faaliyetlerin artmasına neden olmuştur. Ancak Sovyet Cumhuriyetinde 1970'li yılların sonlarında bir kısım Milliyetçilik hareketleri biçiminde tezahür eden ve Gorbachev döneminde şiddeti giderek artan bağımsızlık mücadelelerine Orta Asya cumhuriyetlerinde pek rastlanmamıştır.

Aslında Sovyet yüksek eğitim kurumlarında yetişen Orta Asya kökenli bazı aydınların bir yandan geçmişi reddeden, milliliğe karşı çıkan, Marksist-Leninist değerlere önem veren ve Sovyet kimliğini benimseyen bir tutum içerisine girmeleri, bir yandan da bu bölgeye aktarılan Sovyet fonlarında bir azalmanın olmasıyla bağımsızlığın ekonomik bir felakete yol açacağı şeklindeki düşünceleri Orta Asya'da milliyetçilikle toplumları mobilize etme girişimlerinin önündeki kısıtlayıcılar olarak görülebilir.

Gorbachev döneminde, Sovyetlerin diğer bölgelerine göre çoğunluk desteğinden mahrum olsa da Orta Asya'da milliyetçilik hareketleri, Moskova'dan belli bir otonomluk talebiyle ortaya çıkmaya başlamıştı. Sovyet yönetimi tarafından sistemli bir şekilde zayıflatılmış ve geriletilmiş de olsa belli bir kültüre aidiyet anlamında bir "milli hissiyat" varlığını korumuştur.¹ Bu yüzden Ruslaştırma politikalarına maruz kalan elit tabakanın kültürel mirası görmezlikten gelen bir tavır sergilemesi, bağımsızlık düşüncesini ortadan kaldıramamış ve büyük bir sürpriz olarak karşılanırsa da Orta Asya Cumhuriyetleri 1991'den itibaren bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır. Aslında bu yeni Cumhuriyetler, bağımsızlık öncesi Komünist Parti'nin üst yöneticileri olan bürokratların önderliğinde post-Sovyet döneme parçalanmış şekilde girmişlerdir.

Biraz evvel belirttiğimiz gibi, Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan, Kazakistan ve Kırgızistan Cumhuriyetleri'nden hiç birisi bağımsızlık, demokrasi veya ekonomik reform yönünde aceleci bir tavır sergilememiş, komünist benzerlik diyebileceğimiz bir çerçevede bir farklılık içerisine girerek rekabetçi bir tutumu da geliştirememişlerdir.

Adı geçen Cumhuriyetlerde ya ana etnik grubun etrafında, diğer grupların entegrasyonu biçiminde ya da bir devlet anlayışı etrafında oluşturulacak güçlü bir siyasi yapıdan söz etmek mümkün değildir. Ancak Sovyet merkezi yönetiminin bu Cumhuriyetlerde belli tipte tarımsal ürünlerin üretilmesine zorlaması, kolektif çiftlikler oluşturması, Stalin'in takip ettiği nüfus politikası yoluyla, birbiriyle uzlaşması mümkün olmayacak şekilde Orta Asya harita-

1 O. Roy, *Yeni Orta Asya*, çev. M. Morah, Metis Yay., İstanbul 2000, s. 242.

sını yeniden düzenlemesi gibi politikaların milli-kültürel gelişmelerin önünde çok ciddi engel oluşturduğu da gözden uzak tutulmamalıdır. Ayrıca tüm Sovyet topraklarında yaşayan Türkler arasında bir birliğin oluşmaması için Sovyet ideolojisinin "Türk dilli halklar" kavramıyla bağımsızlık bilincini baltalaması otoriter ve baskıcı politikalar takip edilmesiyle bu Cumhuriyetlere çok sınırlı haklar vermesi gibi nedenler de bağımsız ülke düşüncesinin toplum içinde yerleşmesi ve gelişmesine engel olmuştur; denilebilir.

Bağımsızlık sonrası yeni yönetimlerin sosyo-ekonomik ve siyasal reform teşebbüslerinde karşılaştıkları sorunlar, ulus-devletleşme sürecinin ilk aşamalarında toplum tarafından tolere edilse de, sonraları baskıcı politikalara karşı içten içe bir muhalefetin geliştiği de bilinmektedir. Öte yandan çağdaş ve gelişmiş ülkelere özgü sınıfsal yapının ve siyasal kültürün söz konusu ülkelerde oluşmaması, buna karşılık bağımsız ulus-devlet şekillenmesinin ilk sonuçlarından yararlanarak zenginleşen küçük bir grubun doğması, bu Cumhuriyetlerde halkın büyük bir bölümünün hoşnutsuzluğuna neden olmuştur.

Bu gelişmeler bölgede sistem karşıtı muhalefeti mobilize etmede en etkili ideolojilerden biri haline gelmeye başlayan İslamcılığı beslemektedir. Orta Asya'da etkinliğini her geçen gün daha çok hissettiren militan İslamcı hareketler, etnisite, bölgeselcilik, geleneksel aşiret yapılanması ve patronaj ilişkilerinden yararlanarak siyasal istikrarsızlığa katkıda bulunmaktadır.

Bağımsızlık Sonrası Orta Asya'da İslam

İslam, Orta Asya'nın kültürel dokusunda yer etmiş bir din olarak Sovyet rejiminin ateistik din politikası çerçevesinde varlığını korumuştur. Sovyet gücünün ortadan kalkmasından evvel Orta Asya'da İslamiyet'in durumu hakkında araştırmalar yapan Olcott; etnik, kültürel ve doktriner olmak üzere üç müslüman tipinden bahsetmiştir.² Bunlardan İslam'ı yalnızca etnik ya da ulusal kimliklerin bir ifadesi olarak gören etnik Müslümanlarla; İslamî öğretiler hakkında çok fazla bilgisi olmayan; ancak doğum, sünnet, evlilik, ölüm gibi insan hayatı için çok önemli olayların belli ritüellerle birlikte yapılması kadarıyla dini törenleri kültürel öğeler olarak gören müslüman tipi komünist dönemde İslamî kimliğin muhafazasında önemli aktörler olmuşlardır. Bu çerçevede Orta Asya Komünist parti birinci sekreterlerinin gerek dinî ve millî gelenekleri destekleyen konuşmaları gerekse dinî törenlere katılmaları, dine karşı yeni bir tutum sergilenmeye başladığının işareti olmaktadır.³ Mesela 1990 Şubatında Özbekistan Komünist Partisi'nin, tarihî-kültürel değerlerin gün yüzüne çıkartılması yönündeki "miras" programı⁴, Marksizm'in kolektif bellek üzerindeki baskıcı politikasının değişmesi anlamına gelmektedir.

2 J. Throver, "Re-Imaging Central Asia: Islam After the Foll of Comminism", *Islamic Culture*, Vol: LXXII, No: 4, October 1998, "Re-Imaging Central Asia", s. 68.

3 L. Polonskaya-A.Malashenko, *Islam in Central Asia*, Ithaca press, Lebanon 1994, s. 114-115.

4 Throver, "Re-Imaging Central Asia", s. 68.

Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin her birinde hatta bir Cumhuriyetin farklı bölgelerinde değişik biçimlerde tecrübe edilen dinî yaşayışla ilgili olarak, 1985 sonrası perestroika politikasıyla İslam'ın doktriner boyutta yeniden inşası yönünde faaliyetlerin başladığı görülmüştür. Bu süreçte Suudi Arabistan'ın resmi mezhebi olan ve İslam devleti kurma yönündeki köktenci tavırlarıyla militan İslamcı hareketlerin altyapısını oluşturan Vahhabilik akımı da Orta Asya Müslümanlığına etki eden bir trend olarak bu bölgeye çeşitli dinsel görüntüler altında sokulmaya başlamıştır.

Orta Asya'da İslam Dini farklı tarzlarda varlığını sürdürmüştür. Bunlardan en belirgini, sufi renk taşıyan ve Hanefî öğretilerle şekillenen geleneksel sünnî İslam'dır. Liberal bir dinî anlayışın oluşmasında katkıda bulunan bu gelenek, inanca (iman), pratikten (amel) daha çok önem vermektedir. Dinî pratiklere şekli bağlılıktan ziyade özsel bağlılığı önemli bir prensip haline getiren bu ekol, dinî ibadetlerin Arapça'dan başka dilde yapılabileceği şeklinde bir esnekliğe de imkan tanımıştır. Öte yandan Hanefîliğin, medenî hukuk ve ceza hukuku ile ilgili meselelerde daha hoşgörülü bir anlayışı benimsemesi, kadın haklarına yer vermesi dinî düşünce ve inanç farklılıklarını ana dinî yapıdan bir sapma olarak değil de fikrî zenginlik kaynağı olarak görüp farklı dinlere karşı hoşgörülü bir tavrın gelişmesinde etkili olduğu da belirtilmiştir.⁵

Orta Asya'da İslam'ın bir başka boyutu ya da Orta Asya İslam'ının en ayırıcı özelliği süffiliktir. Bölgenin İslamlaşmasında önemli rol oynayan süffilik popüler inançlar içerisinde kökleşmiş olarak Şamanist pratikleri de sürdürmektedir. Türk'lerin uzun bir süre alan İslamiyet'e geçişleriyle eski dinsel inançlarını, Şamanizm'e ilişkin değer ve uygulamalarını birdenbire sona erdirmedikleri kuşkusuzdur.⁶ O halde, Orta Asya Türklüğünün İslam öncesi dini inanış ve uygulamalarının en belirgin olarak izlendiği yerlerden birinin tarikatlar olduğu görülmektedir.

Kültürel mirasa sahip çıkma programı çerçevesinde, etkili süffî şeyhlerinin mezarları Orta Asya'lı müslümanlar için en önemli ziyaret yerlerinden olmuştur. Özellikle Orta Asya'ya özgü olan Yesevîye ve Nakşibendîye tarikatlarının kurucularının türbeleri Mekke ve Medine'nin dışında en kutsal yerlerden biri olarak görülmüştür.⁷ Aslında dini inanış ve uygulamaların yasaklandığı komünist dönemde, bu yerlere yapılan ziyaretlerin, haccın denkleştiricisi olarak fonksiyon görmesi, islami geleneğin popüler İslam yoluyla devam etmesinde etkili olmuştur.

Dinsel organizasyon ve hareketlerde dini-teolojik faktörler hakim öge olarak görülse de bunların ortaya çıkışında sosyolojik gözlemlerin son derece etkili olduğu bilinmektedir. Dini inanç ve aktivite ile ilgili tercihlerin sosyal sınıf, etnik azınlık statüsü, aile ve arkadaşlık gurubu içindeki sosyalleşme

5 M. Haghayeghi, *Islam and Politics in Central Asia*, St Martin's Press, New York 1995, s. 80-81.

6 Ş. Turan, *Türk Kültür Tarihi*, Bilgi Yay., İstanbul 2000, s. 142-148.

7 J.Gunn, "Shaping and Islamic Identity: Religion, Islamism and the State in Central Asia", *Sociology of Religion*, Vol: 64, No: 3, Washington Fall 2003, s. 389-410.

sürecinin, sosyal mobilité ve bireysel yaşam tecrübeleri ile yakından ilgili olduğu hususu geniş ölçüde, sosyal bilimciler tarafından kabul edilmektedir. Bu tespitler ışığında Orta Asya'da dini inanç ve değerler, Sovyet Dönemi'nin ateistik ideolojisi çerçevesinde varlığını korumuştur.

Orta Asya'da Siyasal İslam

Sovyetler Birliği'nde perestroika politikasının (1985-89) ilk yıllarında, İslam'ın siyasi hayat içerisinde aktif olarak yer alabileceğine pek ihtimal verilmemiştir. Komünist Partinin mutlak egemenliği ve siyasal özgürlüğün olmayışı gibi nedenler, siyasal İslamcılarının aktivist bir tutum içerisine girmelerine engel olmuştur.⁸ Ancak 1980'lerin ortasından itibaren ekonomik durumun iyice kötüleşmesi, muhalefetin doğuşu dini güçlere de belli bir aktivite kazandırmıştır. Dini ideoloji yoluyla toplumu mobilize etme yönündeki anlayışın 19.Yüzyıl başlarında Hint Alt-kıtasında görülüşü ve buralardaki siyasal İslamcı hareketlerle Orta Asya'daki bazı merkezlerin etkileşime girmesi din'e dayalı bir yönetim kurma teşebbüslerini de hızlandırmıştır. Bununla ilişkili olarak, Orta Asya Tarihi'nde dini ve milli kimlik arasında geleneksel bağın mevcudiyeti dikkate alınarak milli canlanmanın siyasal İslam'ın hareketlenmesinde bir etken olacağı da söylenebilir.

Bu gün Orta Asya'da İslam'la ilgili en göze batan husus radikal İslamcı grupların rolü ve bunlara karşı hükümetlerin reaksiyonudur. Bölgede aktif çok sayıda İslamcı grup olsa da bunlardan Vahhabilik hareketi ile dolaylı ya da dolaysız ilişkili olduğunu varsaydığımız İslami Rönesans Partisi, Özbekistan İslami Hareketi ve Hizbu't-Tahrir üzerinde kısaca durmakta yarar vardır.⁹

İslami Yeniden Doğuş Partisi, fundamentalist eğilimli siyasal bir hareket olarak, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından birkaç ay sonra, 9 haziran 1990 tarihinde Astarhan şehrinde kuruldu. Sovyetler Birliği'nde yaşayan tüm Müslümanları birleştirmeyi amaçlayan panislamist karakterdeki bu partinin programında islami prensiplere dayalı olarak sosyo-kültürel, siyasal ve ekonomik hayatın düzenleneceği vurgulanmaktadır.¹⁰

İslamcılığın ya da siyasal İslam'ın çok çeşitli yüzlerine rağmen, Kur'an ve Sünnet'e dönerek İslam devleti kurma girişimi, bu hareketlerin ortak yönünü oluşturmaktadır. İslam'ı kendi kendine yeten şumüllü bir sistem olarak gören fundamentalist İslam, kendi içine dönerek geçmişin güç ve refahını sağlayan geleneklerin, yeniden canlandırılmasını istemektedir. Belirttiğimiz genel özellikler bağlamında Sovyetlerde kurulan bu İslamcı parti, Hint Alt-kıtasında İngiliz kolonyel yönetimin sonlarına doğru, dini kimliği ve Müslüman azınlığın geleneksel kültürünü muhafaza etme yönünde başlatılan kampanyanın bir parçası olarak ortaya çıkan militan İslamcı akımlarla, bunların

8 Polonskaya-Malashenko, *Islam in Central Asia*, s. 120-121.

9 Adı geçen örgütlerle ilgili bkz. A. Rashit, "The Fairs of Faith in Centrel Asia", *World Policy Journal*, Vol:18, n:1,s.45-56.

10 Polonskaya-Malashenko, *Islam in Central Asia*, s. 123-124.

Ortadoğu'daki versiyonlarından etkilenmiş benzetmektedir. Aslında dünya sistemleri teorisi perspektifinden bakıldığında Vahhabîlik, Cemaat-i İslam ve İhván-ı Müslimîn gibi radikal İslamcı hareketlerin Orta Asya'da görülen fundamentalist akımların ilham kaynağını oluşturduğu görülmektedir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra İslami Yeniden Doğuş Partisinin taraftarları değişik Orta Asya Cumhuriyetlerinde ayrı partilere bölünerek, tüm ulusları birleştirme ideolojisinden vazgeçmiştir. Bunlardan Tacikistan İslami Rönesans Partisi, Tâlibân'n maddi ve lojistik desteğini elde ederek 1990'larda kanlı Tacikistan iç savaşında savaşan taraflardan biri olmuştur. Adı geçen örgüt, 1997 Barış Antlaşmasıyla da siyasal parti olarak tanınmış ve seçimlerde oldukça düşük oy almasına rağmen, kurulan hükümette yer almıştır. Tacikistan İslami Rönesans Partisi'nin İslamcılarının siyasal sürece dahil edilmesiyle siyasi olarak zayıflayacağı ve böylece radikalleşmesinin önüne geçilebileceği yönündeki beklentiler çerçevesinde, model olabileceği de söylenmiştir.¹¹

Özbekistan'da 1991 sonrası ortaya çıkan çok sayıdaki İslamcı örgüt birleşerek 1996'da Özbekistan İslami Hareketi'ni kurmuşlardır. İktidarı devirip yerine bir İslam devleti kurma yönündeki niyetlerini açıkça ortaya koyan bu yeni hareketin kurucuları arasında Tahir Yoldaşev ile Vahhabiliğin katı kurallarıyla yetiştirilmiş Cuma Namangani dikkat çekmektedir.¹² Bu örgüt, 1999 ve 2001 tarihleri arasında Özbekistan ve Tacikistan'da çok sayıda bombalama, yaralama ve öldürme eylemine katılmıştır. Öte yandan adı geçen İslamcı hareketin, 2001 yılında Afganistan Savaşında çok ciddi darbe yediği belirtilerek yeniden eski gücüne kavuşup kavuşamayacağı kestirilememekle birlikte, Orta Asya'da şiddete başvuran radikal İslamcı hareketlerin ilham kaynağı olmaya devam edeceği tahmin edilmektedir.¹³

Orta Asya'da etkili bir diğer İslamcı hareket olan Hizbu't-Tahrîr, 1953 yılında Suudi Arabistan'da kurulmuştur. Dini kurallara dayalı pan-İslamik bir devlet kurmayı amaçlayan bu grubun temsilcileri kaynakların adil dağılımını, yönetimin yolsuzluklardan arındırılmasını ve tüm İslam dünyasının bir halifenin başkanlığında birleştirilmesini istemektedirler. Buna göre Orta Asya Cumhuriyetlerindeki yönetimleri ciddi bir şekilde eleştiren ancak kendi çözüm programını da ortaya koyamayan Hizbu't-Tahrîr örgütü,¹⁴ şiddete karşı oluşunu beyan etse de bölge ülkelerindeki yönetimleri devirip yerine İslam devleti kurma arzusuyla son derece şiddet içeren bir retoriğe sahiptir.

Adı geçen Cumhuriyetlerde, Batı'nın ekonomik ve siyasal modellerinin vadettiği refah düzeyinin oluşturulamaması, bölge insanının çoğunun Sovyet dönemine göre daha kötü koşullarda hayatlarını sürdürmeye çalışmaları, bu modelleri reddedip İslam'ın ilk dönemlerine dönme çağrısı yapan ya-

11 E. Wolker, *Islamism and Political Order in Centrel Asia*, *Journal of internatiol Affairs*, Vol: 56, n: 2 s. 21-46.

12 Özbekistan İslami Hareketi ile ilgili geniş bilgi için bkz: İ. Ülkü, *Moskova'yla İslam Arasında Orta Asya*, Kum Saati Yay., İstanbul 2002, s. 103-134.

13 E. Scathz *Islamism and Anti- Americanism in Central Asia*, *Current History*, Vol:101, n.657, 2002,s.337-344.

*14 A. Rasizade, "Entering The Old Great Gain in Centrel Asia" *Orbis*, Winter 2003, s.49

da halifeliği en uygun model olarak resmedip ulus-devlet karşıtlığı yaratarak, toplum, ekonomi ve siyaset için alternatif ürettiği iddiasıyla huzursuzluğa yol açan Hizbu't-Tahrir'in faaliyetleri süreceğe benzemektedir.

Orta Asya'da Vahhabilik

Vahhabi hareketi¹⁵ bir yandan Hint-Altktası gibi İslam dünyasının çeşitli yerlerinde meydana gelen ve Orta Arabistan'da da 18. Yüzyıl ortalarında etkili olan kültürel gelişmelerle batı medeniyetine karşı reaksiyoner tavrın kuvvet yoluyla empoze edilmesi yönündeki anlayıştan, bir yandan da batıdaki merkantilist ekonomi politikasının Necd bölgesinden Hindistan'a kadar mallarını satmak için giden tüccarların ticari faaliyetlerinde meydana getirdiği değişmelerin etkisiyle ortaya çıkmıştır. Hanbelî Ekolü'nün katı din yorumundan doğan Vahhabilik, Necd Bölgesi'nde dini görüşlerini yaymak isteyen ve kendisinin de Hanbelî olduğu Muhammed b. Abdulvahhâb'ın bu bölgedeki kabilelerden birinin başkanı olan Muhammed b. Suud ile 1744 yılında oluşturulan ittifaktan sonra başlamıştır.

İlk dönem müslümanlığına dönüş çağrılarını yaparak İslamiyet'i tarih dışına iten Vahhabilik akımı lokal şartların etkisiyle nativistik bir karakter arz eden, ancak siyasal yönü ağır basan dini bir oluşumdur. Kısa zamanda dini-kültürel çeşitlilikten söz etmenin imkansız olduğu ve son derece homojen bir yapının görüldüğü Necd Bölgesi'nde tamamen hoşgörüsüz bir toplum meydana getirilmiştir. Böylece Suudi kraliyet ailesi, yerine göre mevcut düzeni ve siyasal yapıyı meşrulaştırma aracı olarak Vahhabilikten yararlanmış bazen de bunun uzlaşmaz ve militan yüzünü kullanmıştır.

Nitekim modernleşme girişimlerine karşı sert bir tutum içinde olduğunu saklamayan Suud resmi din kurumu, çeşitli Müslüman topluluklar arasındaki reaksiyoner fundamentalist hareketleri desteklemekte hatta küresel ölçekte görülen terörist köktenci hareketlere arka çıkmaktadır. Bu çerçevede, değişen şartlara karşı esnek bir tutum sergileyemeyen ve otoriter bir yapılanma içinde gelişme gösteren din kurumunun etkin olduğu bir toplumda insanları dini ideoloji yoluyla mobilize etmek çok zor değildir. Kendilerine aykırı inanç, fikir ve sembollere karşı hoşgörüsüzlüğü bir norm haline getiren ve dinin daha çok mutaassıp biçimine hayat hakkı verme teşebbüsü olarak görebileceğimiz Vahhabiliğin her türlü kültürel değerlere karşı çıktığı ve mimari eserleri yok ettiği bilinmektedir. Bu bağlamda Suudi Arabistan'ın kendi içindeki Osmanlı kültürel varlığını yok etme girişimi çerçevesinde en son Mekke'deki Ecdad Kalesini yerle bir etmesi ve yine Suudilerin emri ile Buda heykellerinin Özbek İslamcı militan olan Tahir Yoldaşev'e ihale edilerek yıktırılması hatırlanmalıdır.¹⁶ F. Zekeriya'nın Suudi Arabistan'ın dünyaya petrol ve dini fanatizm olmak üzere iki tür mal ihraç ettiğinden söz etmesi¹⁷, Vah-

15 Geniş bilgi için bkz: H. E. Bodur, "Vahhabi Hareketi ve Küresel Terör", *K.S.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 2, 2003.

16 Ülkü, *Orta Asya*, s. 133.

17 F. Zakaria, "The Allies Who Made Over Foes", *Newsweek*, New York, Oct 1, 2001.

habiliğin küresel terör tehdidinin bir ayağını oluşturduğu tezini güçlendirmektedir.

Daha evvel belirttiğimiz gibi, Fergana Vadisi,¹⁸ buraya hükmedenlerin Orta Asya'yı ele geçirebilecekleri yönünde bir inançla çeşitli İslamcı hareketlerin birbiriyle rekabet ettiği bölge olmuştur. Bu çerçevede geleneksel İslam'la fundamentalist İslam arasındaki gerilim ve çatışmalar, daha Sovyetler Birliği dağılmadan evvel başlamıştır.¹⁹ Çeşitli İslami hareketlerin etkin olduğu ve birbirine üstünlük tesis etmek için mücadele ettiği Fergana Vadisi'nde her geçen gün tesirini hissettiren bir Vahhabi gelişiminden söz etmek mümkündür. İslam'ın inananın hayatının her yönüne hakim olduğu anlayışına dayalı olarak bir İslami topluluk kurma yönündeki faaliyetleriyle kendi görüşünü benimsemeyenlere cihat ilan eden Vahhabiler, sert ve uzlaşmaz tutumlarıyla radikal-İslamcı bir hareket olduklarını göstermişlerdir.

Vahhabiliğin Orta Asya'ya daha çok 19.yüzyıl başlarında Hindistan yoluyla girdiği bilinmektedir. Orta Asya'lı bazı Müslümanların Hindistan'a seyahat edip Vahhabi hocalardan ders almaları, buna karşılık bazı Vahhabi liderlerin Orta Asya'nın çeşitli bölgelerindeki medreselerde ders vermeleri ile Vahhabilik öğretileri Orta Asya'ya taşınmıştır. Orta Asya'da Vahhabi liderlerden biri olan Muhammed Hacı Hindistânî (öl:1991)'nin Özbekistan'ın Andican Bölgesindeki faaliyetleri ve bir başka meşhur Vahhabi lider Rahmetullah'ın Vahhabiliği gizli bir şekilde yayması sonucunda oluşmaya başlayan Vahhabi topluluğu, 1991'de Navangan'da protesto gösterisi yapacak kadar belli bir etkinliğe ulaşmıştır.²⁰ Vahhabilerin Fergana Vadisinde bilhassa Özbekler arasında faaliyetlerini sürdürme ve taraftar kazanma teşebbüslerinin altında *Basmacı Hareketi* sonrasında çok sayıda Özbeğin Hicaz'a göç etmesi ve bilahare bunların Vahhabilerce kolayca kullanılması, bu bölgedeki başarının tüm Orta Asya'yı etkilemesi düşüncesi, ayrıca Kırgızistan'da yaşayan Özbekler arasında bu hareketi yayma girişimi ile bölge ülkeleri arasında bir çatışmaya sebebiyet vermesi gibi siyasal nedenlerin yattığını söyleyebiliriz. Daha sonra Vahhabilik, Kırgızistan'ın Celalabad bölgesinde imamlık yapan ve halkı "kafirlerle, imansızlarla savaş" sloganı altında cihat (kutsal savaş)'a kışkırtan vaazları ile dikkati çeken Tursun Bayev'in kurduğu tövbe örgütü, 1992 yılında bölgede etkili olan "Adalet Birliği" ve yine Fergana orijinli militan İslami örgüt olan "İslam Leşgeri" (İslam Ordusu) yolu ile taban oluşturma faaliyetlerini sürdürmüştür.²¹

Suud'luların daha perestroika politikası kapsamında Orta Asya'ya Vahhabilik ihraç ettiği ve buralardaki cami medrese inşaatlarında kullanılmak üzere önemli mali destekte buldukları bilinmektedir. Mesela Suudi Arabistan

18 Fergana vadisinde ki İslami hareketlilikle ilgili bkz. A.Rasizade, *Entering the Old Great Gain in Central Asia*, s.41-58.

19 V. Naumkin, *State, Religion and Society in Central Asia*, Ithaca Press, Lebanon, 1993, s.166-175.

20 Haghayeghi, *Islam and Politics in Central Asia*, s.93.

21 Ülki, *Orta Asya*, s. 117.

kaynaklı bir örgüt olan Ehlü's-Sünne'nin cami ve medrese inşaatı için 1993 yılına kadar 1.3 milyar dolarlık bir harcama yaptığından söz edilmektedir.²² Böylece Vahhabilerin Özbekistan, Kırgızistan ve diğer bölgelerdeki İslami eğitim merkezleri ve medrese açmak suretiyle kolayca etkilenebilen ve dünyada olup biten bir çok şeyden habersiz fakir gençleri, Vahhabilik doktrini çerçevesinde aktif hale getirmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Nitekim bu küçük yaştaki öğrenciler arasında tevhid, cihat, tekfir, şirk, taklit gibi temaların etrafında yoğunlaşan din eğitimi vererek bunları etkilemeye çalışan Vahhabiliğin dayandığı temel, kendileri dışındakileri "öteki" olarak görüp, Müslüman dahi olsalar, onları kafir olarak damgaladıkları göz önünde bulundurulursa, Orta Asya'da bölgeselciliği ve kabileciliği de kullanarak kırsal bölgelerden topladıkları fakir gençleri etkilemek suretiyle siyasal istikrarsızlığa yol açtığı görülmektedir.

Ayrıca, Orta Asya'daki geleneksel din anlayışıyla kontrast temalar üzerindeki vurgularıyla, mesela velî'lerin mezarlarına ziyareti İslam'dan çıkma nedeni sayan Vahhabiler, Orta Asya Türk İslamiyet'inin kendine özgü geniş din anlayışıyla çatışmaya girerek, toplum sağlığına ciddi tehdit oluşturmaktadırlar. Aslında bu çabaların altında, Vahhabi misyonerlerinin etnik azınlıklardan taraftar elde ederek Türk Birliği'nin oluşmasına engel olmak suretiyle siyasal etkinliğini azaltacak Türk petrolünün uluslar arası pazarlara çıkışına engel olmak isteği yatmaktadır.²³

Kökleri İslam öncesi dönemlere kadar uzanan geleneksel Türk hoşgörüsü, her türlü dine ve kültüre karşı anlayışlı tutum sergileyerek dinsel düşüncede bir zenginliğe yol açmıştır. Oysa fikre ve inanca yönelik hoşgörüsüzlüğü dini doktrinle pekiştiren Vahhabilik akımı katı bir şekilciliğe ve kuralcılığa yönelmiş olarak dini kültürel çeşitliliğe hoşgörülü yaklaşımı imkansız hale getirmiştir. Böylece bir yandan sosyal yapı, kültür ve tarihi tecrübelerle göre dini tercih ve düşüncelerin değiştiğini ortaya koyan bir yandan da sosyal yapı kültür ve tarihi tecrübelerin zaman içinde değişebileceğini ileri süren sosyolojik gözlemlere adeta meydan okuyan Vahhabiliğin, ütöpik bir modele göre toplumu biçimlendirme anlayışı köktenci hareketler için ilham kaynağı olma misyonunu sürdüreceğe benzetmektedir.

Orta Asya'daki dinsel kaynaklı çatışmalarda önemli rol oynadığı anlaşılan hoşgörüsüz anti-modern İslami anlayış ve yorumlama tarzı olan Vahhabilik hareketi ile kararlı mücadele edilmedikçe dinin davranışlar üzerinde etkili olduğunu varsayan sosyal aksiyon teorileri çerçevesinde radikal İslamcılarla bunlara karşı olan gruplar arasındaki mücadelenin devam edeceği anlaşılmaktadır. Militan İslamcı hareketleri Orta Asya'da etkilerini hissettirerek post-Sovyet döneminde siyasal istikrara meydan okudukları ve bölgede sistem karşıtı muhalefeti mobilize etmede en etkili ideolojilerden biri haline geldikleri unutulmamalıdır. Pakistanlı gazeteci Ahmet Raşid'in, Cihat: *Orta*

22 Hanghayegi, *Islam and Politics in Central Asia*, s. 94.

23 Ülkü, *Orta Asya*, s. 94-95.

Asya'da Militan İslam'ın Yükselişi isimli kitabında²⁴ Orta Asya'nın geleceğinde dini çatışmaların etkili olacağı ve bu savaşın da Orta Asya'ya hakim olacak İslam tipini belirleyeceği, şeklindeki ön görüşlerini dikkate alacak olursak Fergana, Namangan, Oş ve Buhara'nın arka sokaklarındaki nüfusu bölgeselciliği, kabileciliği ve hepsinden önemlisi siyasal İslamcılar tarafından yaratılan tek tipliliği iyi anlamamız gerekecektir. Orta Asya'da yaşayan Türklerin büyük çoğunluğunun Müslüman oluşunu ve İslam'ın kimlik oluşturmaları arasında önemli bir yere sahip olduğunu ifade ettikten sonra Müslümanların neye inanacakları ya da nasıl hareket edecekleri veya çok küçük bir azınlığın arzusu olarak varlığını sürdüren İslami devlet anlayışına itibar edip etmeyeceklerini ve İslami anlayışın hoşgörülü bir şekilde devam edip etmeyeceği sorusunun cevabını zaman gösterecektir. Toplumsal bütünselleşme son derece önemli olan milliyetçilik, laiklik gibi ideolojiler, yeni yönetsel yapılanmalar, siyasal partiler, hukuki düzenlemeler, ekonomik reformlar ve çeşitli sivil toplum organizasyonları vb. türünden yeni modern entegre edici mekanizmaların geliştirilmesine ihtiyaç vardır ve ayrıca Müslüman medeniyetinin durağanlığından kurtarılması, fikir ve düşüncenin donuklaşmasına karşı Müslüman bilincine tesir edecek Gaspıralı İsmail Bey gibi filozofların ve entelektüellerin sayıları artmalıdır.

Sonuç olarak Atatürk devrimleri ile laik bir rejimi benimseyen Türkiye Cumhuriyeti, özgürlükçü demokrasi anlayışı, serbest pazar ekonomisi, farklı inanç ve kültürlere hoşgörüyü bir norm haline getirişi, ılımlılığı önemli bir değer olarak benimsemesi ve çağdaşlaşma hamlesi ile model ülke konumundadır.

24 A. Rashit, *Jihad: The Raise of Militant Islam in Central Asia*, Yale University Press, New Heaven, 2002.